

تحلیل گفتمان احزاب ایران از مشروطه تا کنون

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۰۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۱۶

کد مقاله: ۵۱۹۶۶

رضا پریزاد^۱، محمد عباسی فرد^۲

چکیده

فرآیند شکل‌گیری و تداوم مطلوب احزاب درون هر جامعه‌ای باید چهار مرحله: جناح‌گرایی، دو قطبی شدن، گسترش و نهادمندی را طی نماید. بر اساس مراحل فوق احزاب طی دو قرن اخیر در قالب: گفتمان شخصیت‌گرا، مصلحت‌گرا، تضادگرا، درون‌سیستمی، برون‌سیستمی، رادیکال، بورژوا، مخفی، کمونیسم، جمهوری‌خواه، محافظه‌کار، سوسیالیسم، سوسیال‌دموکرات، ایدئولوژیک، روحانیونی، کلیسایی و... شکل یافته‌اند. گفتمان قالب احزاب پس از مشروطه تا انقلاب اسلامی در کشور عبارت بودند از: گفتمان کمونیستی، سوسیال‌دموکرات‌ها، دموکرات، اعتدالیون، فراماسون، مخفی‌حکومتی، مخفی‌غیرحکومتی، روحانیت، انتخاباتی، استعماری، استبدادی، روشنفکری چپ، بهائیت، ملی‌گرایی، تجدیدنظر طلب، نهضت آزادی، حزب جمهوری، جامعه روحانیت مبارز، سازمان مجاهدین انقلاب اسلامی، جمعیت مؤتلفه اسلامی، مجمع روحانیون مبارز تهران، کارگزاران سازندگی ایران. جمعیت دفاع از ارزش‌های انقلاب اسلامی، جبهه مشارکت ایران اسلامی، حزب همبستگی ایران اسلامی، مجمع نیروهای خط امام، دفتر تحکیم وحدت و اعتماد ملی؛ گفتمان مسلط بین سه بعد مرتبط به احزاب یعنی ساختارحزب، حکومت و جامعه در مقاطع تاریخی مختلف کشور متفاوت بوده است، این نوشتار از روش توصیفی تحلیلی و مطالعات کتابخانه‌ای بهره گرفته تا به تبیین اجمالی احزاب در گذر دو قرن اخیر توجه دهد.

واژگان کلیدی: احزاب، گفتمان، نظریه پرداز، رویکرد

۱. استادیار و عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم.
۲. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم. (نویسنده مسئول)

۱- مقدمه

احزاب می‌توانند به عنوان ابزاری برای استخدام سیاسی و مجرای برای اعمال فشار از پائین به بالا عمل کنند. فرصتهایی را برای تشکیل ائتلافهایی از صاحبان منافع قدرتمند سیاسی به منظور حفظ و تداوم حکومت فراهم کنند. می‌توانند مردم را بسیج نمایند یا در پروژه‌های همیاری در سطح ملی شرکت کنند (کلايو، اسمیت، ۱۳۸۱) احزاب سیاسی بعنوان نهادهای ضروری برای حفظ ثبات سیاسی در نظر گرفته می‌شوند. هانتینگتن با الهام از دوتوگویل یاد آور می‌شود، کل نظام سیاسی موقعی کار آمد است که از درجه بالای نهادینگی برخوردار باشد. وی معتقد است از آنجائی که نیروهای جدید اجتماعی، که طی فرایند نوسازی به وجود آمده‌اند، خواهان مشارکت سیاسی در سطح گسترده هستند. لذا ثبات جامعه در گرو جذب این سطح فزاینده از مشارکت سیاسی در سطح گسترده است. احزاب می‌توانند به شکلی سازنده و مشروع به عنوان ابزارهای نهادی اصلی برای سامان دهی این مشارکت سیاسی عمل نمایند (بدیع، ۱۳۷۹). برخورد و انتقاد از حکومت و سعی در جلوگیری از انحراف حکومت اکثریت از معیارهای ارزش و مصالح و منافع ملی با نظارت دائم، بالا بردن ضریب صحت تصمیم‌گیری‌های سیاسی و سیاستگذاریهای راهبردی و کاهش احتمال خطا با افزایش مشارکت و تضارب آراء در سطح نخبگان و عموم جامعه.

۲- پیشینه تحقیق

آثار بسیاری در خصوص احزاب به صورت مجزا توسط نویسندگان نگاشته شد اما در خصوص توجه و تمرکز به احزاب قبل و بعد از انقلاب مقالات و کتب کمتری وجود دارد. اثر حسن محمدی نژاد، که انتشارات امیر کبیر با عنوان "احزاب سیاسی" در سال ۱۳۵۵ آن را چاپ کرده کتاب حجت الله ایوبی که انتشارات سروش با عنوان "پیدایی و پایانی احزاب سیاسی در غرب"، در سال ۱۳۷۶، چاپ شده. کتاب محمد رضا نظری که انتشارات پارسایان با عنوان "شناسنامه احزاب سیاسی" در سال ۱۳۸۲ آن را چاپ کرده کتاب عباس شادلو که انتشارات گستره، به عنوان "اطلاعاتی درباره‌ی احزاب و جناح‌های سیاسی ایران امروز"، در سال ۱۳۷۹ آن را چاپ کرده. کتاب عزت الله نودری که انتشارات نوید شیراز آن را با عنوان "تاریخ احزاب سیاسی در ایران" در سال ۱۳۸۰ چاپ شده، کتابعلی دارابی، که پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی آن را با عنوان جریان شناسی سیاسی در ایران، در سال ۱۳۸۸ چاپ کرده اکثر این آثار به معرفی و تحلیل وضعیت احزاب در دو مقطع تاریخی متفاوت یعنی قبل از پیروزی و بعد از پیروزی انقلاب اسلامی توجه داشته اند. مقاله تقی رحمانی با عنوان "احزاب ایرانی و پارادایم‌های سه گانه احزاب سیاسی ایران پس از انقلاب" که در سال ۱۳۸۶ انتشار یافته از منظر سه پارادایم دولت و ملت مدرن، پارادایم عدالت سوسیالیستی و پارادایم مشارکت مردم به تحلیل احزاب پرداخته است و تاکید بیشتر بر پارادایم مشارکت مردم که بیشتر به احزاب بعد از انقلاب اسلامی توجه داشته است. مقاله حاضر سعی دارد گفتمان احزاب تاثیرگذار در حکمرانی سیاسی از ابتدای انقلاب مشروط تا بعد از پیروزی انقلاب اسلامی را مورد توجه قرار دهد.

۳- چارچوب مفهومی

حزب: مونتسکیو حزب را هاله‌ای از وحدت هماهنگ ساز می‌داند که به رغم مخالفت‌های ظاهری احزاب با یکدیگر، جملگی آنان در مورد سعادت کلی جامعه همداستان‌اند. چنان که نتهای متفاوت در یک موسیقی، هماهنگی کلی را به وجود می‌آورند (سیف زاده؛ ۱۳۷۸). در نظام های باستان گروه هایی را که موجب تقسیم جمهوری‌ها می‌شدند حزب می‌خواندند، در ایتالیای عهد رنسانس دسته‌هایی را که دور افراد مجتمع می‌شدند حزب می‌نامیدند. در برابر این گروه‌ها دسته دیگری مرکب از سازمان‌های وسیع مردمی که مبین افکار عمومی در دموکراسی‌های نوین هستند نیز حزب نامیده می‌شوند. حزب مجموعه‌ای از گروه‌های اجتماعی پراکنده در یک کشور هستند که به وسیله سازمان های هماهنگ کننده به هم پیوسته می‌شوند. گروه‌های بنیان یافته، منظم و مرتبی هستند که برای مبارزه در راه قدرت ساخته شده‌اند و منافع و هدفهای نیروهای اجتماعی گوناگون را بیان می‌کنند و خود به درستی وسیله عمل سیاسی آنان می‌باشند (دورژه؛ ۱۳۵۷). حزب سیاسی مرکب از گروهی از شهروندان کم و بیش سازمان یافته است که بعنوان واحد سیاسی عمل می‌نمایند و با استفاده از حق رأی خود می‌خواهند بر حکومت تسلط پیدا کنند (عالم؛ ۱۳۸۲). نخست آنکه، حزب مستلزم وجود سازمان و تشکیلات پایداری است که حیات سیاسی آن از حیات بنیانگذاری آن فراتر باشد. دوم اینکه، تشکیلات حزبی دارای سازمان مستقر در محل، همراه با زیر مجموعه‌هایی باشد که در سطح ملی فعالیت داشته و با یکدیگر روابط منظم و متقابل داشته سوم اینکه، اراده رهبران ملی و محلی سازمان برای کسب قدرت استوار باشد. چهارم اینکه، حزب باید در پی کسب حمایت عمومی باشد و از پشتیبانی مردم برخوردار باشد (نقیب زاده؛ ۱۳۷۸).

به طور کلی در یک تعریف جامع، حزب سیاسی را می‌توان چنین تعریف کرد: گروهی پایدار گروهی از مردم است که دارای عقاید مشترک و تشکیلات منظم‌اند و با پشتیبانی مردم برای بدست آوردن قدرت سیاسی از راههای قانونی مبارزه می‌کنند (عالم؛ ۱۳۸۲).

حزب در ادبیات فارسی و عربی از پیشینه زیادی برخوردار است. با توجه به ادبیات و مفاهیم قرآن کریم «حزب تجمع گروهی است که بر اندیشه و هدف واحدی توافق داشته باشند و از آن با حمیت دفاع کنند (ناظری؛ ۱۳۸۲) با تأمل در معنی و مفهوم لغوی حزب می‌توان دریافت که حزب بیانگر تجمع و تفرق است. دسته بندی و تجمع درباره آرمان‌ها، باورها و منافع مشترک (اشتراک‌ها) پیکار و مبارزه (تفرق) است (دارابی؛ ۱۳۸۲). نقاط اشتراک در حزب هویت ساز بوده و موجب جدایی و پیکار آن با گروه‌ها و تشکل‌های دیگری می‌شود که باورهای هویت ساز دیگری دارند. از این رو، در قرآن کریم به صف آرای مؤمنان در مقابل کفار اشاره رفته و از آن به حزب تعبیر شده است. (ناظری؛ ۱۳۸۲).

گفتمان: واژه «گفتمان» که سابقه آن در برخی منابع به قرن ۱۴ میلادی می‌رسد، از واژه فرانسوی "discours" و لاتین "discourse-us"، به معنای گفت‌وگو، محاوره و گفتار و از واژه "discourrer/discoursum"؛ به معنای طفره رفتن، از سر باز کردن و تعلق ورزیدن گرفته شده است. (مک دانل؛ دایان؛ ۱۳۸۰) مفهوم گفتمان، به معنی تجلی زبان در گفتار و نوشتار به کار برده می‌شود؛ اما در بیان کلاسیک به عنوان «حرکت در عمل» همواره تأکید شده است. بدین طریق، کلمات و مفاهیم که اجزای تشکیل دهنده ساختار زبان هستند، ثابت و پایدار نبوده و در زمان‌ها و مکان‌های متفاوت، ارتباطات آنها دگرگون شده و معانی مختلفی را بیان می‌کنند؛ از این رو، ساختار زبان نیز همواره تغییرپذیر بوده است. با این دید، می‌توان گفتمان را به عنوان «نمایانگر تبیین زبان در ورای جمله و کلمات و عبارات» دانست و آن را در عالم و کنش‌های غیر کلامی و کلیه‌ی ارتباطات میان افراد، جستجو کرد. (سلیمی؛ ۱۳۸۳) گفتمان مجموعه‌ای از اندیشه‌های رسمی شده که به واسطه یک زبان و در یک بافت اجتماعی اعلام و بیان می‌شود. (وحدانی نیا؛ ۱۳۹۸)

۴- مراحل تکامل و توسعه حزبی

چهار مرحله گفتمان تکامل‌گرای و توسعه تفکر حزبی عبارتند از: ۱- مرحله جناح‌گرایی؛ افراد و گروه‌ها هنوز نتوانسته‌اند سازمان‌های سیاسی مستحکم و فراگیری ایجاد کنند. هر یک از احزاب از طریق تعداد بسیاری از گروه‌بندی‌ها و ائتلاف‌های ضعیف و گذرا با دیگری به رقابت می‌پردازند. این گروه‌بندی‌ها چندان دوامی ندارند و از هرگونه ساختار نهادینه بی‌بهره‌اند و بیشتر منعکس‌کننده بلندپروازی‌های فردی‌اند. در این معنا، احزاب در واقع، همان جناح‌هایی هستند که نردبان دستیابی به قدرت اجرایی را فراهم می‌سازند، نردبان‌هایی که پیوسته به گونه‌ای فرصت‌طلبانه جابه‌جا می‌شوند. ۲- گرایش به دو قطبی شدن؛ در این مرحله به واسطه تکامل نظام سیاسی، گرایش به دو قطبی شدن بروز می‌کند. در این مرحله سیاست کشور، دایره بسته جناح‌گرایی را پشت سر می‌گذارد، مشارکت سیاسی گسترش می‌یابد، نیروهای اجتماعی جدید به صحنه سیاست گام می‌گذارند و احزاب سیاسی از طریق پیوند سازمانی جناح‌های سیاسی با نیروهای اجتماعی تشکیل می‌یابند. ۳- در مرحله سوم یا گسترش؛ در این مرحله یک حزب نیرومند برای توده‌های مردم جاذبه دارد و از طریق یک سازمان کارآمد، توده‌ها به حزب پیوند می‌خورند. در این شرایط، جناح‌ها ائتلاف می‌کنند و از رهگذر گسترش ابعاد مشارکت سیاسی، جنبش وحدت یافته ملی هر چه بیشتر به توده‌ها روی می‌آورد. ۴- در مرحله نهایی یا نهادمندی؛ این مرحله به نهادمندی تعبیر می‌شود، الگوها و رویه‌های موجود تثبیت می‌شود که به واسطه آن شکل نظام حزبی (تک حزبی، دوحزبی یا چند حزبی روشن می‌شود) (هانتینگتون؛ ۱۳۷۸).

۵- تحلیل

۵-۱- گفتمان شخصیت‌گرایی

شکل‌گیری اغلب احزاب سیاسی در ایران، بیش از آنکه تابعی از شکاف‌ها و پیچیدگی‌های اجتماعی در جامعه باشد، بیشتر برآمده از شخصیت‌گرایی در مقابل یکدیگر است در این چارچوب، شکل‌گیری جناح‌هایی با عنوان چپ، راست و میانه‌رو، برآمده از تضادهای سیاسی درونی و موضع‌گیری‌های متفاوت تصمیم‌گیرندگان و سیاستگذاران آنها است. در واقع، این احزاب اغلب بدون داشتن برنامه‌ای مدون و مشخص، برنامه و خط‌مشی خود را به موازات دگرگونی‌های سیاسی و اجتماعی تغییر داده و به ایدئولوژی سیاسی استواری پایبند نیستند (رحیمی؛ ۱۳۷۸).

۲-۵- گفتمان مصلحت‌گرایی

آنچه که در ایران تحقق یافته است، اغلب ساختار حزبی مصلحت‌گرایی است که برنامه و خط‌مشی خود را به اقتضای دگرگونی‌های سیاسی و اجتماعی تغییر داده و به نحو فرصت طلبانه ای خود را با شرایط زمان سازگار می‌سازد. چنین حزبی به مرام سیاسی خاصی پایبندی ندارد و سعی می‌کند که هدف‌هایش را با نیازهای جامعه در یک زمان به خصوص تطبیق دهد. این احزاب برنامه جامع درازمدتی ندارند و کوشش می‌کند که برای مسائل سیاسی، اجتماعی و اقتصادی با توجه به اقتضائات زمانی و مکانی راه‌حلهایی ارائه بدهند (رحیمی: ۱۳۷۸).

۳-۵- گفتمان تضادگرایی در احزاب

گفتمان احزاب قرن نوزده از تضاد اریستوکراسی صاحبان زمین و بورژوازی بازرگان، صاحبان صنایع و روشنفکران ایجاد می‌شد؛ عوامل ایدئولوژیکی: که انطباق با طبقات اجتماعی داشتند البته جنبه ترکیبی با ساخت اقتصادی نیز داشتند؛ عوامل فنی: را نیز می‌توان عمیقاً مربوط به نظام انتخاباتی احزاب و کشورها دانست، تضادهای حزبی نیز در پنج دسته قابل طرح هستند: تضاد سیاسی، تضاد اجتماعی، تضاد اقتصادی، تضاد مذهبی، تضادهای قومی و ملی (دوورژه: ۱۳۵۷).

۴-۵- گفتمان درون سیستمی

احزاب درون سیستمی؛ احزابی هستند که با پذیرش هنجارها و قواعد رسمی و غیر رسمی حاکم بر جامعه تلاش می‌کنند به بازنمایی اهداف خود بپردازند.

۵-۵- گفتمان برون سیستمی و رادیکال

احزابی که دارای گرایش‌های نسبتاً رادیکالی در موضع‌گیری و اقدام هستند، این دسته احزاب دارای: احزاب ضد سیستم قلمداد می‌شوند.

جدول ۱- مواضع و اقدامات احزاب برون سیستمی و رادیکال

مواضع	اقدامات
موضع‌گیری آشتی ناپذیر و رفتارهای افراطی	کاربست ابزارهای غیرقانونی و خشونت طلبانه
نگاه ابزاری به فعالیت‌های حزبی	حزب به عنوان پوششی برای ایجاد ائتلاف میان گروه‌های همسو
ایجاد تمایز آشتی ناپذیر هویتی با دیگر احزاب	بروز عدم تعادل و ناهمگونی اجتماعی
پایین بودن ظرفیت ائتلاف و سازش‌پذیری	چند قطبی شدن جامعه
مشروعیت زدایی از ارزش‌ها و هنجارها	رشد گرایش‌های تفرقه‌گرایانه

۶-۵- گفتمان بورژوازی

سیک بورژوازی حزب متکی به کمیته‌های کم وسعت، مستقل، غیر متمرکز می‌باشند. در جستجوی افزایش تعداد اعضای خویش نیستند. نمی‌خواهند گروه کثیری از مردم را متشکل کنند. بلکه بیشتر به گرد آوری شخصیت‌ها توجه دارند. فعالیت‌های آنان کاملاً متوجه انتخابات و ترکیب پارلمانی است و این امر جنبه نیم فصلی دارد. سازمان‌های اداری آنها در مرحله بدوی و نطفه است (دوورژه: ۱۳۵۷).

۷-۵- گفتمان مخفی و سری

مورخان می‌خواهند با بررسی حوادث تاریخی افراد انسانی یا سازمان‌های مختلفی را که واقعا فرمانروایی می‌کنند بشناسند. باید دقیقاً قدرت‌های سری و نیمه سری را مورد تجزیه و تحلیل قرارداد و البته اطلاعات صریح و روشن را همیشه با اشکال می‌توان به دست آورد (دوورژه: ۱۳۵۷).

۸-۵- گفتمان سوسیالیستی

احزاب سوسیالیست اروپا متکی به گردآوردن گروه‌های بسیار توده در حد ممکن می‌باشد (دوورژه: ۱۳۵۷).

۵-۹- گفتمان کمونیستی

احزاب کمونیست؛ تمرکز مفرط در برابر احزاب سوسیالیست نیمه متمرکز دارند و خود را برای مبارزه علنی و مخفی آماده می کنند. دستگاه رهبری متکی به روش های مستبدانه است. ویژگی منحصر به فرد کمونیست ها؛ خود را سخنگوی طبقه کارگر می دانند، تکیه به توده ها دارند، ادعا می کنند طرفدار مساوات هستند (دورزده؛ ۱۳۵۷).

۵-۱۰- گفتمان کمونیستی

گفتمان کمونیستی، از اولین سازمان های سیاسی بودند که در ایران شکل گرفتند. جنبش کمونیستی در ایران، منشأی اجتماعی و طبقاتی نداشت. میان نخبگان ایرانی و این مکتب فکری، ارتباطی عملی نیز ایجاد نشده بود. حتی رهبران این جنبش در ایران، شناخت چندانی از منابع علمی و مبنای نظری مارکسیسم و کمونیسم نداشتند. آنچه از کمونیسم و مارکسیسم در این دوره به ایران وارد شد، تقلید و اقتباسی سطحی و عملیاتی از گروه های چریکی مارکسیست مبارزی بود که در جریان مبارزات انقلابیون روسیه فعال بودند (نوذری؛ ۱۳۸۰).

۵-۱۱- گفتمان سوسیال دموکرات ها

به کمک سوسیال دموکرات های روسیه، حزب همت (حزب سوسیال دموکرات های مسلمان روسیه) در بادکوبه تأسیس شد؛ و با کمک حزب همت در سال ۱۹۰۵ میلادی، حزب اجتماعیون عامیون ایرانیان در باکو شکل گرفت که خیلی زود در شهرهای دیگر قفقاز نیز شعباتی دایر کرد. حزب اجتماعیون عامیون را در روسیه و ایران، مجاهد نیز می نامیدند؛ و انقلابیون از هردوی این عناوین استفاده کردند. مجاهدین دسته ای افراد مسلح به نام فدایی داشتند. فداییان اغلب یکدیگر را نمی شناختند. اصولاً اجتماعیون عامیون تشکیلات آشکاری نبود؛ و این پنهانکاری شاید به دلیل برنامه های رادیکال آن بود. در روسیه نیز حزب اصلی مخفیانه فعالیت می کرد. در واقع، کمیته سری حزب مجاهدین تبریز، همان مرکز غیبی بود. این مرکز از طریق روسیه، پنهانی اسلحه وارد ایران می کرد و در اندک مدت، بسیاری از افراد را مسلح کرد. (رفیعی مهرآبادی، محمد ۱۳۶۲) کمیته سوسیال دموکرات ایران یا اجتماعیون عامیون ایران، بر سایر تشکیلات و انجمن ها برتری داشت؛ چه از لحاظ عقیده و مرام، چه از لحاظ اهداف مشخص و عضویت مرتب. و این امر مدیون ارتباط با روسیه و حزب سوسیال دموکرات بود. این انجمن، برنامه و نظام خود را آشکارا تبلیغ نمی کرد و به همین دلیل اکثر اعضای آن ناشناخته ماندند (اتحادیه، منصوره؛ ۱۳۸۱). در همان سال اول تأسیس این انجمن - یعنی سال ۱۹۰۵ - شعب آن نخست در تبریز و بعد در شهرهای دیگر به وجود آمد. (آجودانی، ماشالله؛ ۱۳۸۴). به هر حال آنان خواهان تمرکز قوا و جدایی دین از سیاست بودند و به صورت همزمان با علما و خوانین درگیر شدند. مخالفان، آنان را ملحد و نامسلمان نامیدند. (آفاری؛ ۱۳۸۵)

۵-۱۲- گفتمان دموکرات

تقی زاده در سال ۱۳۲۸ قمری (۱۹۰۹ میلادی)، برای موفقیت در انتخابات مجلس دوم و ایجاد اکثریتی متشکل از روشنفکران لیبرال و متمایل به چپ در مجلس دوم، حزب دموکرات را در تهران و ایالت های ایران تشکیل داد. بسیاری از جوانان رادیکال و دانش آموزان دبیرستان ها به این حزب پیوستند. اما در انتخابات، نمایندگان حزب دموکرات اکثریت را در مجلس به دست نیاوردند و به یک اقلیت قوی تبدیل شدند. حزب دموکرات، برنامه سوسیال دموکرات داشت و عده زیادی از سوسیال دموکرات ها عضو آن بودند. آنان از ترس واکنش، عنوان «دموکرات» را به جای «سوسیال دموکرات» برای خود انتخاب کرده بودند. بیشتر آنان در مجلس به عنوان منتقدان علنی حکومت مشروطه شهرت یافتند. در این دوره، حزب دموکرات چندین عضو روحانی هم داشت (اتحادیه؛ ۱۳۸۱).

۵-۱۳- گفتمان اعتدالیون

اعتدالیون، دومین حزب مهم و رقیب اصلی حزب دموکرات در مجلس دوم بود. زمان تشکیل حزب اعتدالیون به درستی روشن نیست؛ ولی به گفته برخی نویسندگان، همزمان با تشکیل مجلس، آن را تأسیس کرده بودند. هدف از تأسیس این حزب صرفاً مخالفت با حزب دموکرات بود و سران آن، برنامه مشخصی نداشتند. آنان در مجلس به جای ارائه یک سیاست خاص، دراصل درصدد تکذیب سیاست ها و برنامه های دموکرات ها بودند و برنامه های هم که تهیه کرده بودند، بیشتر در پاسخ به حملات آنان بود (اتحادیه؛ ۱۳۸۱).

۵-۱۴- گفتمان فراماسونی، احزاب مخفی و سری حکومتی

جریان فراماسونری در ایران که با فراموشخانهٔ ملک‌خان شروع شد، یک انحراف اساسی در هویت احزاب در ایران به‌وجود آورد و البته به مخالفان احزاب نیز کمک کرد که با سوءاستفاده از عملکرد او و تشکیلات فراماسونری‌اش، سوءظن معقولی را علیه فعالیت حزبی در ایران ترویج کنند. وابستگی عناصر رژیم گذشته به تشکیلاتی چون فراماسونری، این سوءظن را در میان نخبگان و روشنفکران تداوم بخشیده و تشدید نیز کرده است. زهرا شجیعی در تحقیق خود درمورد سابقهٔ فعالیت سیاسی اعضای دولت‌های ایران در یک دورهٔ بیش از هفتاد سال از آغاز مشروطه تا سقوط رژیم پهلوی، به این نتیجهٔ قابل توجه می‌رسد که در طول این دورهٔ نسبتاً طولانی، فراماسونری بیش از هر حزب ملی در ایران نفوذ داشته و بیشترین سابقهٔ عضویت شخصیت‌های سیاسی ایران به عضویت آنان در فراماسونری مربوط بوده است. براساس این تحقیق، از وزرای دولت‌های دورهٔ اول مشروطیت (۱۲۸۵ تا سلطنت رضاشاه)، ۴۲ درصد وزرا عضو فراماسونری بوده‌اند. این رقم در دورهٔ سلطنت رضاشاه (۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷)، ۲۳/۵ درصد وزرا را شامل می‌شده است. با توجه به وجود انجمن‌های مخالف حکومت‌ها در جوامع از زمان‌های گذشته و بخصوص در دروران قاجار به جای این که ابتدا احزاب واقعی در کشور شکل یابد به واسط وجود سیستم استبدادی قبل از وجود احزاب به شکل صحیح؛ ابتدا برای خنثی و کنترل کردن چنین تحركات اجتماعی که مخالف حکومت بود بخش مخفی و حکومتی آن در ایران شکل گرفت و بعد از انقلاب مشروطه بخش ظاهری و عیان حزب؛ براساس این تحقیق، از وزرای دولت‌های دورهٔ اول مشروطیت (۱۲۸۵ تا سلطنت رضاشاه)، ۴۲ درصد وزرا عضو فراماسونری بوده‌اند. این رقم در دورهٔ سلطنت رضاشاه (۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷) ۳۷/۵ درصد وزرا و در دورهٔ حکومت محمدرضاشاه (۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷)، ۲۳/۵ درصد وزرا را شامل می‌شده است (شجیعی؛ ۱۳۷۲).

۵-۱۵- گفتمان روحانیت

به‌خاطر نگرانی روحانیت از نزدیک شدن به اکثریت دارای گرایش‌های سوسیالیستی مجلس بوده است که روحانیت به‌سمت ایجاد نهادی انحصاری رفت. در این دوره، گروه روحانیون مجلس با ایجاد فراکسیونی تحت نام هیئت علمیه، حساب خود را عملاً از نخبگان عرف‌گرا جدا کردند و یک اقلیت راستگرا و تندرو را شکل دادند. در واکنش به این اقدام، نخبگان عرف‌گرا و غیرمذهبی در احزاب دموکرات و اعتدالیون، به ایجاد یک فراکسیون مشترک درمقابل هیئت علمیهٔ محافظه کار اقدام کردند، که البته چندان پایدار نبود (تکمیل؛ ۱۳۸۷).

۵-۱۶- گفتمان انتخابات

انتخابات رایج‌ترین واژه سیاسی در کشورهای دموکراتیک و طریقه اصلی تعیین مقامات است (زیبا کلام، صادق؛ مقتدایی، مرتضی، ۱۳۹۳). هواداران این احزاب به مناسبت‌های انتخاباتی فراخوانده شده و دستورات حزبی را عملی می‌کنند. سلسله مراتب معقول در این احزاب وجود ندارد و شوراها رهبری با افراد حزبی رابطه یک طرفه دارند و برای افراد حزبی حقوقی متصور نیستند. در عین حال وظایف مهمی را نیز انجام نمی‌دهند. گاهی روابط براساس دوستی و فامیلی است. احزاب پارلمانی- محفلی دارای تشکیلات موسمی هستند که بیشتر در هنگام انتخابات و مناسبات فعال می‌شوند. در این احزاب مدل ساختاری محفل- تشکیلات، چندان پایدار نیست و با تغییر و یا انشعاب اعضای اصلی حزب، هواداران نیز متفرق می‌شوند. تشکیل احزاب جدید از درون این احزاب به سادگی صورت می‌گیرد. علل ماندگاری این احزاب به روابط فامیلی و دوستی اعضای اصلی آن است (نهضت آزادی ایران) یا وجود فرد صاحب نفوذ یا پیوستگی اعضای اصلی با یکدیگر است (حزب پان ایرانیست و حزب ملت ایران و جاما) یا اینکه نام حزب از وجهه مهمی برخوردار است. که آن را در حد محفل نگه می‌دارد که جبهه ملی ایران، نمونه بارز احزاب اخیر است. به عبارتی اگر ساختار حزب را بر مبنای تئوری، برنامه و کادر و نهاد توضیح دهیم این نوع احزاب خصلت پویایی و استمرار خلاق خود را از دست می‌دهند. اما در جامعه ما که احزاب دارای رابطه معقول با اصناف و نهادها نیستند، چنین احزابی کارکرد خاص خود را دارند و به عنوان شبه شرایط سیاسی ایران فعالیت می‌کنند (رحمانی؛ ۱۳۸۶).

۵-۱۷- گفتمان مرتبط با شاه

با توجه به اینکه شاه احزاب گوناگون را علت درگیری‌ها دغدغه‌های سیستم و نظم کشور می‌دانست. می‌خواست تمام آنها را در قالب حزب واحدی بعنوان حزب رستاخیز تحت کنترل درآورد و اعلام کرد هر ایرانی باید عضو این حزب شود و کسی که در این حزب نام نویسی نکند نمی‌خواهد با ما باشد از ایران برود (زیبا کلام؛ مقتدایی؛ ۱۳۹۳).

۵-۱۸- گفتمان روشنفکری چپ

پس از خروج رضاشاه مهمترین چالش در صحنه‌ی فرهنگ و سیاست نخستین بار از جانب نیروهای چپ که در قالب حزب توده فعال بودند، جلوه گر شد (بازرگان، ۱۳۵۰) با استفاده از شعارهای جذابی همچون آرمانهای میهن پرستانه و ارزشهای سنتی ایرانی، الفاظ و عبارات علمی (غنی نژاد، ۱۳۷۷) و آموزه‌های مذهبی با ظرافت در جهت پیشبرد اهداف فکری و سیاسی- اجتماعی خود تبلیغ می نمود (یوسفی اشکوری؛ ۱۳۷۶) تنها راه نجات ایران را در پشت سر گذاشتن دین و ارزشهای دینی جستجو می کردند (پهلوان؛ ۱۳۷۲).

۵-۱۹- گفتمان بهائیت

جریان بهائیت نیز حرکتی علیه سنت‌های دینی و اجتماعی حاکم بر جامعه بود. اما بالا گرفتن فعالیت بهائیان، موجب جریحه‌دار شدن اعتقادات اکثریت مسلمان شیعه شد و انگیزه‌های دینی را در جامعه شعله ور ساخت و نیروها و سازمانهای اسلامی که از ۱۳۲۰ مجدداً فعال شدند به رویارویی جدی با بهائیان پرداختند (چمنخواه؛ ۱۳۹۱).

۵-۲۰- گفتمان ملی‌گرای

جریان روشنفکری دینی لیبرال یک طیف فکری- فرهنگی بود که به لحاظ سیاسی با تفاوت اندکی به حرکت ملی‌گرا تعلق داشت و بنیانگذارانش در پی آن بودند تا با رویکردی مدافعه‌جویانه و تلاشی شالوده شکنانه، از آنچه عنوان اصول فرهنگی و معتقدات دینی به خود پذیرفته و در زندگی تجربه کرده بودند، در دنیای امروز به زبان جدید و علمی برای احیاء یک جامعه دموکراتیک دفاع کنند. حقیقت این بود که وضعیت و فضای تازه‌ی سیاسی- اجتماعی پس از سقوط رضاشاه، نیازها و مسائل جدیدی را در جامعه مطرح ساخته بود که پاسخگویی به آنها دیگر با توضیحات خشک دینی کفایت نمی‌کرد و پاسخهای وسیع و عمیقی را با زبان جدیدی می‌طلبید (هزاوه‌ائی؛ باوریان؛ ۱۳۹۷).

۵-۲۱- گفتمان نهضت آزادی

نسل جدید روشنفکر که بعدها از آنها به عنوان "روشنفکران دینی" نام برده شد در فضای اجتماعی دهه‌ی ۲۰ از دانشگاه تهران و از میان استادان و دانشجویان ظهور نمودند (هزاوه‌ائی، مرتضی؛ باوریان، فریده؛ ۱۳۹۷). نسلی که علاوه بر تجددخواهی و ملی‌گرای از ویژگی برجسته‌ی مذهبی با تفسیرهای نوگرایانه نیز برخوردار بودند (بروجردی، ۱۳۷۸). اما این فعالیتها پس از یک دهه به تدریج با تشکیل نهضت مقاومت ملی در سال ۳۲ و پس از آن نهضت آزادی در اردیبهشت ۴۰ صورت سیاسی به خود گرفت و آنها در استراتژی جدید مبارزاتیشان همچون گذشته تنها معترض دخالت مستقیم شاه در مسائل سیاسی بودند و خواهان تغییر یا سرنگونی نهاد سلطنت نبودند. این طیف که از همان آغاز بر مبارزه‌ی گام به گام و نهاد انقلابی در چارچوب قانون اساسی تأکید می- کردند (هزاوه‌ائی؛ باوریان؛ ۱۳۹۷).

نهضت آزادی در سال ۵۶ روشنفکران دینی لیبرال بار دیگر در داخل فعالیت خود را از سر گرفتند و در ۶ شهریور ۵۷ با انتشار اعلامیه‌ی «راه نجات ایران از بن بست حاضر» به صورت جدی فعالیت خود را آغاز کردند. اما برخلاف گذشته، شاه را مسبب همه‌ی نابسامانی‌ها دانستند و آماج انتقاد قرار دادند و تأکید کردند که برای رفع بن بست باید کشور را ترک کند (بازرگان، ۱۳۷۷) نهضت آزادی اولین، حزبی بود که بعد از فدائیان اسلام نظریه‌ی «عدم جدایی دین از سیاست» را مطرح ساخت (سحابی، ۱۳۸۸)

۵-۲۲- گفتمان حزب جمهوری

هشت روز پس از پیروزی انقلاب اسلامی با تأکید امام، موجودیت حزب جمهوری توسط آقایان بهشتی، خامنه‌ای، هاشمی رفسنجانی، باهنر و موسوی اردبیلی اعلام گردید. اهداف خود را از تشکیل حزب، پاسداری از دستاوردهای انقلاب، مبارزه با ضد انقلاب، ایجاد امید در مردم و بهره‌گیری از مبارزات ضد استبدادی مردم اعلام کردند. و بالا بردن آگاهی‌های سیاسی و اسلامی مردم، پاکسازی کشور از آثار استبداد و استعمار، برقراری آزادی‌های اساسی، پایان دادن به سلطه اقتصادی بیگانگان، ریشه کن کردن فقر و محرومیت، ایجاد ارتش با ایمان و مستقل، تنظیم سیاست خارجی بر اساس دو اصل تولی و تبری در راستای کمک به محرومان و مستضعفان جهان، تحکیم روابط برادرانه با همه مسلمانان را از جمله اقدام‌های مهم مورد نظر حزب برای تاسیس بوده است (دارابی؛ ۱۳۸۸). این حزب در دوم خرداد ۱۳۷۶ منحل شد.

۵-۲۳- گفتمان جامعه روحانیت مبارز تهران

از اواسط سال ۱۳۵۶ روحانیون طرفدار امام در تهران تشکلی در میان خود به نام روحانیت بوجود آوردند. شخصیت های عمده ای چون بهشتی، مطهری، مفتاح، باهنر، مهدوی کنی، خسروشاهی، عبدالمجید ابروانی، هاشمی رفسنجانی، ناطق نوری، معادخواه، شجونی، مهدی کروبی، هادی غفاری. براین اساس خط مشی مبارزه جامعه روحانیت مبارز الهام گرفته از خط مشی شورایی در قرآن برای هماهنگ کردن نظرات به منظور پاسداری از انقلاب و ارزش های آن و جهت فعالیت برای خدا و تعهد به مکتب و التزام به ولایت فقیه را از جمله نکات مورد توجه جامعه قلمداد کرده اند (دارابی؛ ۱۳۸۸).

۵-۲۴- گفتمان سازمان مجاهدین انقلاب اسلامی

سازمان مجاهدین انقلاب اسلامی از وحدت هفت گروه سیاسی معتقد به رهبری حضرت امام (ره) که در سال های پیش از پیروزی انقلاب، به مبارزه مسلحانه با رژیم پهلوی معتقد بودند تشکیل شد. اعضای مجاهدین انقلاب در کمیته های انقلاب حضور فعالی داشتند و در تشکیل سپاه پاسداران نقش محوری را ایفا کردند. مجاهدین انقلاب اسلامی در مقابله با گروه فرقان، مبارزه با ضد انقلاب استقلال طلب در کردستان و سیستان و بلوچستان نقش آفرینی داشت (شادلو؛ ۱۳۷۹). به طوری که در دوران جنگ کردستان هم فرمانده سپاه پاسداران در غرب کشور محمد بروجرودی و هم فرمانده ارتش در غرب کشور علی صیاد شیرازی از اعضای این سازمان بودند. سازمان پیشمرگان مسلمان کرد نیز توسط مجاهدین انقلاب با استفاده از امکانات سپاه ایجاد شد. مهمترین کار این سازمان در آن هنگام مبارزه با جریان های بود که به زعم آن ها با خط مشی لیبرال خود انقلاب را به بیراهه می بردند (پایگاه اطلاع رسانی؛ ۱۳۸۸). در مرامنامه سازمان آمده است که: سازمان مجاهدین انقلاب اسلامی یک تشکیلات عقیدتی- سیاسی علنی است که با اعتقاد به مکتب حیات بخش اسلام و ضرورت اجتهاد زنده و زمان شناس در تطبیق خلاق مکتب با نیازهای هر مرحله از زمان و مقتضیات آن، و با تکیه بر معارف اسلامی منبعث از وحی که نمایندگان آن فقها، حکما و عرفای بزرگ اسلامی می باشند، براساس اصول مندرج در مرامنامه و در چهارچوب قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران با پذیرش اصل ولایت فقیه برای تحقق اهداف زیر پیگیری می کند. الف. پاسداری از اصول، ارزش ها، آرمان ها و دستاوردهای انقلاب اسلامی که از جمله آن ها نظام جمهوری اسلامی و قانون اساسی می باشد. ب. تدوام، گسترش و تعمیق انقلاب اسلامی در ایران و جهان. ج. رشد و ارتقا سطح آگاهی های عقیدتی - سیاسی و تعالی اخلاقی و معنوی توده های مردم و سازماندهی و بسیج آن ها به منظور شرکت فعال و واقعی در امور انقلاب، جامعه و سرنوشت خویش. د. تحقق جامعه آباد، آزاد، مستقل و عاری از ستم استثمار و استضعاف و شرک و نفاق. این تشکل همراه با حزب جمهوری اسلامی از مهمترین عرصه های فعالیت نیروهای انقلابی بودند و در حقیقت، جرقه های فکری راست و چپ از دل این سازمان زده شد. (ناظری؛ ۱۳۸۲). سازمان مجاهدین انقلاب اسلامی در سال ۱۳۶۵ منحل شد.

۵-۲۵- گفتمان جمعیت مؤتلفه اسلامی

تاریخچه تشکیل جمعیت مؤتلفه اسلامی به سال های قبل از پیروزی انقلاب اسلامی باز می گردد، که اعضای آن بعد از پیروزی انقلاب فعالیت خود را در حزب جمهوری دنبال می کردند. با تعطیلی حزب، اعضای مؤسس این جمعیت که حبیب الله عسکروالادی، اسدالله بادامچیان، سید اصغر رخ صفت، سعید امانی، ابوالفضل توکلی، مصطفی حائری زاده، ابوالفضل حاج حیدری، محمد جواد رفیق دوست، مهدی سید محمدی، حبیب الله شفیق، احمد کریمی اصفهانی و جواد مقصودی بودند در تاریخ ۲۱ آذر ۶۹ پروانه تاسیس جمعیت مؤتلفه اسلامی را از وزارت کشور دریافت کردند (ناظری؛ ۱۳۸۲).

۵-۲۶- گفتمان جامعه روحانیت مبارز و تشکل های همسو با آن

در این دوره فعالیت های سیاسی جامعه روحانیت مبارز، تحت عنوان «جامعه روحانیت مبارز و تشکل های همسوبا آن» انجام می شد. از ویژگی های بارز این دوره، تغییر ملاک تقسیم بندی تشکل ها است. در دوره اول فقهاتی و غیر فقهاتی بودن برداشت گروه های سیاسی از اسلام ملاک تقسیم بندی بود، ولی در این دوره از سال ۶۸ به بعد، ملاک «تخصص و تعهد» جای اسلام فقهاتی و غیر فقهاتی را گرفت. تشکل های همسو، گروه های سیاسی هستند که در موضع گیری های سیاسی خود همسو و هم جهت با جامعه روحانیت عمل می کنند.

۵-۲۷- گفتمان مجمع روحانیون مبارز تهران

اختلاف نظرهایی میان برخی اعضای جامعه روحانیت مبارز به وجود آمد و در نهایت با خارج شدن چند تن از اعضای شورای مرکزی تشکل جدیدی به نام «مجمع روحانیون مبارز تهران» با اطلاع و موافقت امام (ره) در سال ۱۳۶۷ تاسیس شد (ناظری؛ ۱۳۸۲). نام آقایان مهدی کروبی، جلالی خمینی و سید محمود دعایی از اعضای انشعابی جامعه روحانیت مبارز در صدر قرار

داشت. بلافاصله طی انتخابی کروی به دبیر مجمع انتخاب شد. این تشکل با بهره‌گیری از روزنامه سلام که ارگان غیر رسمی آن محسوب می‌شد، نقش مهمی در تنویر افکار عمومی و اطلاع‌رسانی داشت. با انجام اصلاحات در بازنگری قانون اساسی و تغییرات بنیادی نظیر حذف قید مرجعیت از شرایط رهبری و حذف پست نخست‌وزیری و ریاست جمهوری هاشمی رفسنجانی و ریاست ناطق نوری در مجلس و ناکامی در انتخابات دوره چهارم مجلس شورای اسلامی و ... مجمع روحانیون مبارز حاشیه‌نشینی و عدم همکاری را انتخاب کرد. دعوت مقام معظم رهبری هم از آنان برای فعالیت سیاسی نیز مورد اجابت قرار نگرفت (دارابی، ۱۳۸۸). مجمع روحانیون در مهر ۱۳۷۵ با اعلام بیانیه‌ای، فعالیت سیاسی خود را از سرگرفت و در انتخابات هفتمین دوره ریاست جمهوری از کاندیداتوری سید محمد خاتمی حمایت نمودند. (نوزری، ۱۳۸۰).

۵-۲۸- گفتمان حزب کارگزاران سازندگی ایران

سنگ بنای حزب کارگزاران درست در مقطعی گذاشته شد که یک سال از عمر دولت دوم رفسنجانی باقی مانده بود. کارگزاران نخستین حزب سیاسی در ایران بود که در درون دولت شکل گرفت این اقدام با واکنش منفی شدید جناح راست که این اقدام را دخالت قوه مجریه در قوه مقننه قلمداد کرده و تهدید به استیضاح وزرای امضاکننده بیانیه و حتی طرح بررسی کفایت رئیس‌جمهور در مجلس روبرو شد. در نهایت با فرمان رهبر جمهوری اسلامی، مبنی بر عدم حضور وزیران در این جمع غائله فروکش کرد (شادلو؛ ۱۳۷۹). این حزب دستیابی به فضای باز اقتصادی و توسعه پایدار اقتصادی را به عنوان زمینه ساز رسیدن به آزادی‌های سیاسی و اجتماعی می‌داند. در هنگام تأسیس این حزب، شعار رسمی حزب: «عزت اسلامی، تداوم سازندگی، آبادانی ایران» بیان شد. سخنگوی رسمی این حزب حسین مرعشی می‌باشد. روزنامه کارگزاران تریبون رسمی این حزب است که در سال ۱۳۸۷ بدلیل انتشار بیانیه دفتر تحکیم وحدت پیرامون جنگ غزه که به جز اسرائیل، حماس را بدلیل سوء استفاده از غیر نظامیان و حکومت ایران را بخاطر تجهیز حماس محکوم کرده بود، توسط هیات نظارت بر مطبوعات توقیف شد (شادلو، ۱۳۷۹).

۵-۲۹- گفتمان جمعیت دفاع از ارزش‌های انقلاب اسلامی

جمعیت دفاع از ارزش‌های انقلاب اسلامی فعالیت رسمی خود را در ۱۵ خرداد ۱۳۷۴ آغاز نمود، اما چند ماه قبل از برگزاری انتخابات دوره پنجم مجلس شورای اسلامی اعلام موجودیت کرد. اولین بیانیه این جمعیت در تاریخ ۱۳۷۴/۱۱/۲۴ با امضای محمد محمدی نیک معروف به «ری شهری» دبیر کل آن و بدون معرفی سایر اعضا منتشر شد. دبیر کل این جمعیت، مقابله با رویه تقابل از ارزش‌های اسلامی، تهاجم فرهنگی در مسئله تفکیک دین از سیاست، گرایش قدرت‌گرایی در دو جبهه چپ و راست، گسترش فساد، فرصت‌طلبی، سیاست‌زدایی از جامعه و کاهش تحمل انتقادپذیری، سیاست‌بازی و دنیا‌گرایی برخی از فعالان سیاسی، سیاست‌های غلط اقتصادی، ریخت و پاش، رشوه‌خواری و پارتی‌بازی در بخش دولتی، استحاله انقلاب، انفعال سیاسی و نبود روحیه عمل‌گرایی را از علل تشکیل این جمعیت ذکر می‌کند. (نوزری؛ ۱۳۸۰) هفته‌نامه ارزش‌ها دیدگاه‌ها و مواضع جمعیت را طرح می‌کرد. این جمعیت در ۲۴ آبان ۱۳۷۷ با صدور بیانیه‌ای فعالیت‌های خود تعطیل اعلام کرد (شادلو؛ ۱۳۷۹).

۵-۳۰- گفتمان حزب جبهه مشارکت ایران اسلامی

روند شکل‌گیری آن از سوی سه مولفه گوناگون در مرداد ماه سال ۷۹ است. رویکرد این جبهه تماماً در چهارچوب مفهوم حزب می‌گنجد. هسته اصلی جبهه مشارکت را دانشجویان پیرو خط امام تشکیل داده‌اند. مولفه دیگر بنیانگذاری این جبهه، نواندیشان دینی بودند که قرائت انسان‌گرایانه و مشارکت‌جویانه‌ای از اسلام سیاسی داشتند. شعارهای اصلی جبهه مشارکت عبارت‌اند از «ایران برای همه ایرانیان» و «معنویت، عدالت، آزادی» که با توجه به شعارهای مطرح شده توسط روشنفکران دینی آرمان‌گرا در گذشته مانند دکتر علی شریعتی همان «عرفان، برابری، آزادی» است که از آرمانهای شیعه سخن می‌گوید. مولفه سوم؛ سیاستمداران و تکنوکرات‌های معتقد به رشد و سربلندی ایران بودند که در دولت رفسنجانی به کار دستگاه‌های اجرائی کشور جلب شدند، و به لیبرالیسم و اقتصاد باز معتقد بودند. دبیر کل سابق این جبهه محمدرضا خاتمی از دیگر مقامات مشهور این حزب می‌توان سعید حجاریان را نام برد اسامی اعضای اصلی. ارگان رسمی حزب مشارکت در بدو تأسیس هفته‌نامه «مشارکت» به مدیر مسئولی محمدرضا خاتمی دبیر کل این حزب بود که بعدها به روزنامه تبدیل شد، ولی با توقیف فعالیت این نشریه در اردیبهشت ۱۳۷۹، روزنامه «نوروز» به مدیر مسئولی محسن میردامادی عضو شورای مرکزی این حزب را می‌توان به عنوان سخنگوی جبهه مشارکت به حساب آورد (ناظری؛ ۱۳۸۲). در مرامنامه این حزب به عدالت‌گستری و تبعیض‌زدایی و ایجاد امکانات برابر برای همه افراد جامعه به عنوان مواضع اقتصادی و احترام به آزادی‌های قانونی افراد و مشارکت و رقابت در تعیین سرنوشت خود، استقلال کشور و اقتدار ملت و ... به عنوان مواضع سیاسی اشاره شده است که خود تا حدودی مبین دیدگاه‌های جامعه‌گرایانه (سوسیالیسم) و مردم‌سالاری (دمکراتیک) می‌باشد (شادلو؛ ۱۳۷۹).

۵-۳۱- گفتمان حزب همبستگی ایران اسلامی

پس از انتخابات مجلس پنجم که به پیروزی نسبی جناح راست در کسب اکثر کرسی‌های مجلس منجر شد، عده‌ای از عناصر جناح چپ و منتسبین به حزب کارگزاران سازندگی که توانسته بودند به مجلس راه یابند، این دو دسته‌ی اخیر از نیروهای سیاسی اگرچه دارای اختلاف در دیدگاه‌ها و خطمشی‌ها بودند، اما به اقتضای موقعیت زمانی و تقابل با جناح راست که اینک اکثریت مجلس را در اختیار داشت ناچار به ائتلاف شدند و مجمع حزب‌الله مجلس را تشکیل دادند، حزب همبستگی ایران اسلامی توسط جمعی از همین نمایندگان و برخی از نیروهای اجرائی دولت در خارج از مجلس، برای حمایت از دستاوردهای دوم خرداد و برنامه‌های خاتمی در سال ۱۳۷۷ تشکیل شد. این حزب را دارای گرایش سیاسی چپ میانه‌رو و معتدل ارزیابی کرد و از لحاظ اقتصادی نیز بیشتر به یک اقتصاد نیمه دولتی و نیمه سوسیالیستی اعتقاد دارد. این حزب جزء ائتلاف‌های نیروهای اصلاح‌طلب یا جبهه‌ی دوم خرداد می‌باشد، (دارابی؛ ۱۳۸۸). اما همواره از شعارهای تند و افراطی برخی از نیروهای اصلاح‌طلب که قائل به تسریع و شتاب در اصلاحات و ایجاد اصلاحات بنیانی می‌باشند فاصله گرفته و حتی از آنها انتقاد نموده است. از لحاظ قلمرو فعالیت بیش-ترین فعالیت این حزب در تهران و مرکز چند استان می‌باشد. و روزنامه‌ی همبستگی، به سردبیری غلامحیدر ابراهیم بای سلامی به‌عنوان ارگان رسمی این حزب، مواضع آنها را منعکس می‌کند. پس از تشکیل، این گروه محور اصلی فعالیت خود را در دفاع از دستاوردهای دوم خرداد و حمایت از برنامه‌های رئیس‌جمهور اعلام کرد و همواره بر آن تأکید داشت که البته با توجه به آن که حامیان رئیس‌جمهور خاتمی در مجلس پنجم در اقلیت بودند حضور موثر این حزب در مجلس باعث تعادلی نسبی در تصمیم-گیری‌ها و موضع‌گیری‌های آن نسبت به دولت شده بود. در انتخابات مجلس ششم نیز بسیاری از اعضای شورای مرکزی و شورای عالی این حزب دوباره به مجلس راه یافتند. این حزب همواره جزء احزاب و تشکل‌های جبهه‌ی دوم خرداد یا نیروهای اصلاح‌طلب بوده است و بعضاً بیانیه‌های صادرشده از سوی این جبهه را تأیید و امضاء نموده است (شادلو؛ ۱۳۷۹). این حزب در انتخابات دوره‌ی نهم ریاست‌جمهوری از مهدی کروبی و در دوره‌ی دهم از میرحسین موسوی حمایت نمود (زندئ؛ ۱۳۹۳).

۵-۳۲- گفتمان مجمع نیروهای خط امام

این مجمع در تاریخ ۲۰ آبان ۱۳۷۷ پروانه فعالیت خود را از وزارت کشور دریافت کرد. اعضای هیأت مؤسس این تشکل عبارتند از: سید هادی خامنه‌ای، رحمت الله خسروی و احمد حکیمی پور. روزنامه حیات نو به مدیر مسئولی سید هادی خامنه‌ای را می‌توان سخنگوی این تشکل دانست، هرچند که این جریده ارگان رسمی این مجمع نیست (رضا پور؛ ۱۳۹۱).

۵-۳۳- گفتمان حزب اسلامی کار

حزب اسلامی کار در ۱ اسفند ۱۳۷۷ توسط رهبران خانه کارگر تاسیس شد. خانه کارگر از تشکل‌های کارگری ایران است که اعضای شاخه کارگری حزب جمهوری اسلامی پس از منحل شدن همه سندیکاها کارگری در سال‌های آغازین دهه ۶۰ برای از بین بردن پشتوانه قدرتمند گروه‌های کمونیست مخالف نظام) ایجاد کردند. هدف خانه کارگر پر کردن خلا ناشی از انحلال سندیکاها و کانالیزه کردن حرکت‌های کارگری در چهارچوب مورد قبول نظام بود. به عبارتی خانه کارگر مأوای اقتصادی کارگران و حزب اسلامی کار مأوای سیاسی آنان است. اعضای مؤسس این حزب علیرضا محجوب (نماینده تهران در مجلس هشتم)، سهیلا جلودارزاده (نماینده تهران در مجالس پنجم، ششم و هفتم) و عبدالرحمن تاج‌الدین (نماینده اصفهان در مجلس پنجم) بودند. خانه کارگر در ادامه فعالیت‌های خود خبرگزاری ایلنا را نیز تاسیس کرد که پس از وفقه‌ای چند ساله در دوران ریاست جمهوری محمود احمدی‌نژاد (به دلیل توقیف آن به خاطر پوشش دادن اخبار اعتراضات کارگری و دانشجویی) دوباره فعالیت خود را از سر گرفت. هم اکنون دبیر کل این حزب حسین کمالی و سخنگوی این حزب نیز علی تقی حسینی است و بهمن حاجات نیا دبیر حزب اسلامی کار استان فارس می‌باشد. رییس سازمان جوانان این حزب مسعود منشوری و رییس سازمان زنان این حزب الهه راستگو است (نوزری؛ ۱۳۸۰). هدف حزب "برقراری عدالت اجتماعی" و "توسعه مشارکت سیاسی و اجتماعی" است که با اتکاء اعضا و هواداران حزب از طریق تعمیم سازماندهی میان اقشار و گروه‌های مختلف اجتماعی همچون جوانان، زنان، کارگران، کارمندان، کشاورزان، فرهنگیان، دانشگاهیان، و متخصصان، دانش آموزان، روحانیان، مدیران، اصناف و ... تحقق می‌یابد. فعالیت حزب "در چهارچوب قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران"، "استقرار عدالت اجتماعی از طریق تأمین حداقل زندگی برای همه، محو فاصله طبقاتی فاحش درمیان اقشار جامعه و مبارزه با تمامی مظاهر تبعیض"، "تکیه بر ارزش کار و ترویج فرهنگ صحیح آن و تأکید بر مفهوم واقعی کار به عنوان عملی ارزشی و یگانه ابزار راهبردی توسعه کشور، نفی هر گونه استثمار، تأمین رفاه بیشتر نیروهای مولد جامعه و تلاش برای تقویت وجدان کاری و انضباط اجتماعی...". است. این مرامنامه در ۲۰ بند در تاریخ ۱۳۸۱/۷/۲۴ به تصویب دومین کنگره سراسری حزب رسید (رضا پور؛ ۱۳۹۱).

۵-۳۴- گفتمان دفتر تحکیم وحدت

سابقه انجمن های اسلامی در دانشگاه ها و مراکز آموزش عالی به دهه ۱۳۳۰ بر می گردد. از آن زمان تاکنون چند دوره را با گفتمان های مختلف پشت سر گذاشته است. دفاع از انقلاب و نظام، پاسداری از دستاوردهای انقلاب، مبارزه با امپریالیسم شرق و غرب به مثابه گفتمان مسلط جنبش دانشجویی در سال های اولیه انقلاب اسلامی بود. دفتر تحکیم در دوره اول (۶۰-۶۷) نماینده رسمی و سخن گوی اصلی جنبش دانشجویی بود. در دوره دوم (۷۶-۶۷) آشکارا از مواضع مجمع روحانیون مبارز حمایت می کند (بشیریه؛ ۱۳۸۵). دوره سوم که از ۷۶ تا ۸۴ ادامه داشت، دفتر تحکیم در همراهی و همفکری با جریان اصلاحات چون ماشین راسی ساز کار کرد. اما آنچه که پاشنه آشیل دفتر تحکیم در این دوره شد، همانا رادیکالیسم، افراطی گری و سیاست زدگی مفرط بود. این دو مؤلفه انحصارطلبی و تمامیت خواهی به همراه اسبداد رای، برای تشکل دانشجویی که بزرگترین ویژگی آن "پذیرش، رقابت، رفاقت، مدارا و همکاری" است، تیر خلاصی بر آن بود. و این پس بود که انشعاب در انشعاب، انزواطلبی، و از همه بدتر گفتمان سکولار و رویکرد مخالفت با نظام، لایه ای تحکیم را در بر می گرفت و جنبش دانشجویی با محوریت دفتر تحکیم پس از ربع قرن تلاش به نقطه ای که نباید می رسید رسید. گرایشات سیاسی دفتر تحکیم وحدت پس از دوم خرداد و شتاب آن برای ایجاد اصلاحات در تمام ابعاد آن در جامعه، باعث شد که برخی از تحلیل گران این گروه را متمایل به جناح چپ مدرن و اصلاح-طلب بدانند. (رضا پور؛ ۱۳۹۱).

۵-۳۵- گفتمان مجمع محققین و مدرسین حوزه علمیه قم

ریشه های تشکلی مجمع را باید در دفتر تبلیغات جست وجو کرد. بعد از انتخابات دوم خرداد ۷۶ آیین نامه و اساسنامه این تشکل به وزارت کشور ارائه شد و رسماً از سال ۷۸ مجوز فعالیت خود را دریافت کرد. این تشکل یکی از اعضای اصلی گروه های هجده گانه جنبه دوم خرداد به شمار می آید که از ابتداء هم در تاسیس، هم در تدوین اساسنامه و مرامنامه آن مشارکت داشته است (دارابی، ۱۳۸۸). این جریان سیاسی و مذهبی فارغ از اقدامات فرهنگی و مذهبی، همچون چاپ کتاب های اصلاح دینی، برگزاری جلسات سخنرانی و غیره، در انتخابات و جریانات سیاسی و اعتراضات همراه با اقدامات و بیانیه ها و حمایت ها، همراه با دیگر اصلاح طلبان چون حزب مشارکت، مجمع روحانیون و سازمان مجاهدین انقلاب و غیره، مشی و روش اصلاح طلبی را پیگیری کرده اند. در وقایع بعد از انتخابات دهم ریاست جمهوری نقش ویژه ای ایفا کرده و ضمن رد مشروعیت دولت در کنار دیگر معترضان ایستاده است (شادلو؛ ۱۳۷۹).

۵-۳۶- گفتمان اعتماد ملی

حزب اعتماد ملی توسط مهدی کروبی پس از شکست در انتخابات ریاست جمهوری سال ۱۳۸۴ و پس از کناره گیری از دبیری مجمع روحانیون مبارز تأسیس شد. حزب اعتماد ملی پس از تأسیس، ضمن انتقاد از عملکرد اصلاح طلبان ایران در جریان مجلس ششم، رویکرد و خط فکری جداگانه ای را اتخاذ نمود و در جریان انتخابات مجلس هشتم نیز مسیر خود را جدای از «اتلاف اصلاح طلبان» اعلام کرد. با وجود این که مهدی کروبی خود را اصلاح طلب می داند، معتقد است که محمد خاتمی به افراط گرایان اجازه داد تا اصلاحات را تخریب کند. به گفته مهدی کروبی، تقلب در انتخابات ریاست جمهوری سال ۱۳۸۴ موجب حذف وی شد. هم اکنون کروبی، دبیر کل حزب اعتماد ملی است. طبق اظهار نظر سران حزب اعتماد ملی، این حزب، موافق برقراری رابطه با آمریکا است. روزنامه اعتماد ملی و سایت خبری سحام نیوز سایت رسمی حزب اعتماد ملی محل انتشار افکار سیاسی آنان می باشد. و روزنامه های اعتماد، آفتاب یزد، مردم سالاری، همبستگی و حیات نو از دیگر روزنامه های متمایل به این حزب هستند. با توجه به بافت نیروهای تشکلی دهنده حزب اعتماد ملی می توان این حزب را تلفیقی از چپ سنت گرا و چپ اصلاح طلب دانست. از نظر گرایش سیاسی باید گفت گرچه این حزب از نیروهای چپ تشکلی شده است اما گرایش سیاسی این نیروها دارای چند بعد دیگر نیز هست از جمله آن ها نسبت به دیگر نیروهای چپ محافظه کارتر و سنت گراتر هستند. آن ها در عین حالی که بر دموکراسی و جمهوریت نظام تأکید دارند، بر ارزش های سنتی حاکم بر جامعه و ولایت فقیه و نقش و جایگاه آن در قانون اساسی تأکید دارند (رضا پور؛ ۱۳۹۱).

۶- نتیجه گیری

طی دوپست سال گذشته اکثر احزاب در کشور به سه شکل ایجاد شدند یا بر اساس گفتمان فراماسونی، مخفی، سری و حکومتی بودند؛ یا بر اساس گفتمان سوسیالیستی کمونیستی ایجاد شدند یا بر اساس گفتمان استبدادی حکومتی؛ سنگ بنای هر کدام از این گفتمان حزبی به صورت بنا نهاده شد که هدف غایی حزب به معنای امروزی را نمی توانست عهده دار باشد. لذا از همان بدو تاسیس با ساختاری بیمارگونه شکل یافتند. سازماندهی، برنامه ریزی، مدیریت و نظام کنترلی حزب در ایران بر اساس

تشکیلات فراموشخانه میرزا ملکم‌خان در زمان ناصرالدین‌شاه بود. یا پس از آن یا هم زمان با که از احزاب کمونیستی و سوسیالیستی بلوک شرق آن دوران که عمدتاً وابسته به روسیه و اتحادیه جماهیر شوروی بودند؛ یا براساس تفکرات استبدادی مانند حزب رستاخیز شکل یافتند که این همه زمینه‌های لازم جهت خفقان، ترور، اغتشاش و آشفتگی کشور را فراهم می‌نمود این وضع روز به روز تشدید می‌شد هرچه احزاب بیشتری شکل گرفتند کشمکش‌های میان آنان شرایط را برای وقوع کودتای رضاشاه بیشتر فراهم کرد با وجود این که در بدو امر بسیاری از روشنفکران معتدل و روحانیون نیز با این احزاب همراهی داشتند اما پس از این که نظام حاکم بر احزاب و مدیریت آشفته و سوء تدبیر در این نوع سازماندهی را به عینه مشاهده می‌کردند از این تشکل‌ها کناره می‌گرفتند و اگر در این بین افرادی بودند که دارای عقیده راسخ برای اصلاح امور کشور بودند با مشارکت گیری از همفکرانشان گروه‌های نه چنان قوی جهت اصلاح امور سیاسی و اجتماعی جامعه ایجاد می‌کردند که چندان برد عمومی و گستردگی جامعی در کشور نداشتند. به هر صورت نگاه سیاسی، اقتصادی و اجتماعی نامتعادل به این مقوله نیز زمینه تنفر و انزجار عموم نسبت به حزب را تا کنون در تمامی جوامع به همراه داشته است.

بعد از انقلاب نیز این بیماری مزمن همچنان ادامه یافت؛ احزاب بسیاری که پیشینه مبارزاتی در کشور داشتند یا احزاب جدید نیز این قالب‌های گفتمانی بیمارگونه را ادامه دادند. به نحوی که بعد از هر انتخابات پیروز میدان سیاست بسیاری از خدمات حزب رقیب را ویرانگر توصیف می‌کرد تا جایی که در سالهای اخیر این منازعات دیگر بعد از انتخابات شروع نمی‌شود بلکه در منازعات چهره به چهره و به صورت زنده در رسانه ملی باز تاب گسترده‌ای دارد.

نظام‌سازی گفتمان‌های حزبی در قالب حکمرانی مدیرانه همراه با برنامه ریزی، ساختارسازی، مدیریت، کنترل و نظام بازخوردگیری مداوم و تصحیح کننده تنها راه نجات و برون رفت از بحران‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی احزاب بیمار دو قرن اخیر در جامع است. توجه داشتن به گفتمان‌های مختلف حزبی موجب می‌شود تا اندیشمندان، برنامه ریزان و سیاستمداران فهم مناسب تری نسبت به نظام موضوعات حزبی داشته باشند. توجه نداشتن به گفتمان‌های حزبی مناسب در چارچوب مشخص بحران هویت را در جوامع تشدید خواهد کرد و حرکت به سمت تک صدایی گسترش می‌یابد. چنان که در تجربه تاریخی جوامع کمونیستی، فاشیستی، سوسیالیستی، جمهوری و دموکراسی شاهد آن بوده‌ایم. سیستم احزاب، انجمن‌های داوطلبانه، مطبوعات و رسانه‌های همگانی آزاد، همگی محدودکننده قدرت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی خواهند بود و تضمین کننده منویات انسانی عدالت، آزادی، دموکراسی و... خواهند بود.

گفتمان احزاب باید در راستای تعالی محوری باشد تا ساختاری لازم در تصمیم‌سازی، تصمیم‌گیری؛ طراحی مقررات و تصویب مقررات؛ طراحی شعارها، تصویب شعارها، طراحی موضع‌گیری‌ها، بیان موضع‌گیری‌ها، طراحی راهبردها، اتخاذ راهبردها؛ طراحی تاکتیک‌ها و اجرای تاکتیک‌ها و بسیاری دیگر از گفتمان‌های لازم جهت اقدام تعالی محور را در حوزه‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی و با توجه به برنامه‌ریزی‌های کوتاه مدت میان مدت و بلند مدت و تاریخ ساز ایجاد نمایند.

احزاب باید رقیبان توسعه‌یابی، پیشرفت‌دهنگی، ارتقاء‌یابی و تعالی‌محوری جوامع باشند نه نیروهای تخریب کننده و مانع شونده، مضمحل کننده و منهدم کننده جوامع؛

امروزه گفتمان‌ها و خواسته‌های گروهها، اقشار و طبقات مختلف به دلیل افزایش سطح تحصیلات، آگاهی و درک نیازها متفاوت شده است. نظام سیاسی هر جامعه ای برای اینکه بتواند این نیازها را با سیستم سیاسی حکمرانی خود مطابقت دهد باید ساختارهای لازم را فراهم نماید. جوامع و دولت‌ها سال‌ها است که به این نتیجه رسیده اند که در صورت فقدان ساختارهای مناسب تداومشان با زحمات بسیاری همراه خواهد بود حزب این قابلیت تقریبی را برای تداوم ایجاد می‌نماید. دولت‌ها نیز نیاز به ارتباط مداوم با جامعه درون و پیرامون خود دارند یکی از ساختارهای ارتباطی حزب است. البته صرف وجود حزب کافی نیست باید ساختارهای مشابه ارائه شود و موانع حزب برطرف شود آسیب شناسی جدی صورت پذیرد تا به یک نقطه ایده ال برسیم. مفاهیم توسعه سیاسی، مشارکت مردم، مشروعیت سیاسی، قانونمندی، تحمل و مدارا، نظم و ثبات سیاسی افزایش و مفاهیم متزاحم کاهش یابند. نقاط تلاقی این برخوردهای باید با ساختارهای و زیرساختارهای مناسب و آماده سازی زیر ساخت های لازم باشد. در غیر این صورت همچنان که جوامع تاکنون با بحران‌های متعددی روبرو بوده‌اند در ادامه نیز بحران‌های متعدد بر جوامع حاکم خواهد بود.

منابع

۱. آجودانی، ماشالله، ۱۳۸۴، «مشروطه ایرانی»، چاپ ششم، تهران: انتشارات اختران
۲. آفاری، ژانت، ۱۳۸۵، «انقلاب مشروطه ایران»، مترجم، رضا، رضایی، چاپ سوم، تهران: انتشارات بیستون
۳. ایوبی، حجت الله، ۱۳۷۶، «پیدایی و پایانی احزاب سیاسی در غرب»، تهران، انتشارات سروش
۴. ایوبی، حجت الله، ۱۳۷۷، «مشارکت سیاسی، احزاب و انتخابات غرب مجموعه مقالات همایش دفتر مطالعات و تحقیقات سیاسی وزارت کشور»، نشر سفیر
۵. اتحادیه (نظام مافی)، منصوره، ۱۳۸۱، «پیدایش و تحول احزاب سیاسی مشروطیت»، چاپ اول، تهران، تهران، انتشارات سیامک
۶. امین زاده، محسن، ۱۳۸۷، «ظهور احزاب سیاسی در عصر مشروطیت در ایران»، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، فرهنگ
۷. بازرگان، مهدی، ۱۳۷۷، «شصت سال خدمت و مقاومت»، انتشارات رسا، جلد ۲
۸. بازرگان، مهدی، ۱۳۵۰، «مدافعات در دادگاه غیر صالح تجدید نظر نظامی»، تهران، انتشارات مدرس
۹. بدیع، برتران، ۱۳۷۹، «توسعه سیاسی» ترجمه احمد نقیب زاده، تهران، نشر قومس
۱۰. برایان کلایو، اسمیت، ۱۳۸۱، «فهم سیاست جهان سوم: نظریه های توسعه و دگرگونی سیاسی»، مترجم، محمدسعید قائمی نجفی، امیرمحمد حاجی یوسفی، انتشارات وزارت امور خارجه
۱۱. بروجردی، مهرزاد، ۱۳۷۸، «روشنفکران ایرانی و غرب»، ترجمه، شیرازی، مهشید، انتشارات، فروزان روز
۱۲. بشیریه، حسین، ۱۳۸۵، «دییچه ای بر جامعه شناسی سیاسی ایران»، انتشارات نگاه معاصر شولا
۱۳. پایگاه اطلاع رسانی، ۱۳۸۸، «سازمان مجاهدین انقلاب اسلامی ایران»، ۳ خرداد
۱۴. پهلوان، چنگیز، ۱۳۷۲، «توسعه، مدرنیته و مشارکت روشنفکران»، ماهنامه کیان، شماره سیزده
۱۵. چمنخواه، لیلا، ۱۳۹۱، «بهائیت و رژیم پهلوی»، انتشارات نگاه معاصر
۱۶. دارابی، علی، ۱۳۸۸ «جریان شناسی سیاسی در ایران» انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی
۱۷. دائل دایان، مک، ۱۳۸۰، «مقدمه ای بر نظریه های گفتمان»، مترجم، حسینعلی نودری، تهران، فرهنگ گفتمان
۱۸. دوورژو، موریس، ۱۳۵۷، «احزاب سیاسی»، مترجم، علومی، رضا، انتشارات امیر کبیر
۱۹. رحمانی، نقی، ۱۳۸۶، «احزاب ایرانی و پارادایم های سه گانه»، blogfa
۲۰. رحمانی، مقاله، نقی، ۱۳۸۶، «احزاب ایرانی و پارادایم های سه گانه احزاب سیاسی ایران پس از انقلاب»
۲۱. رحیمی، حسین، ۱۳۷۸، «نقش احزاب در توسعه سیاسی و امنیت ملی»، فصلنامه مطالعات راهبردی، شماره ۴
۲۲. رضا پور، حسین، ۱۳۹۱، «احزاب سیاسی ایران پس از انقلاب»، <http://h-rezapour.blogfa.com>
۲۳. زندی، محمدعلی، ۱۳۹۳، «حزب همبستگی ایران اسلامی»، پژوهشگاه باقر العلوم، <http://www.pajooh.com>
۲۴. زیباکلام، صادق، مقتدایی، مرتضی، ۱۳۹۳، «احزاب سیاسی و نقش آن در توسعه سیاسی ایران: مطالعه موردی انتخابات»، فصلنامه تخصصی علوم سیاسی
۲۵. سحابی، عزت الله، ۱۳۸۸، «نیم قرن خاطره و تجربه»، انتشارات فرهنگ صهباء، سال، جلد ۲
۲۶. سلیمی، اصغر، ۱۳۸۳، «گفتمان در اندیشه فوکو»، کیهان فرهنگی، ش ۲۱۹
۲۷. سیف زاده، سیدحسین، ۱۳۷۸، «اصول روابط بین الملل (الف و ب)»، ناشر میزان، دادگستر
۲۸. شادلو، عباس، ۱۳۷۹، «اطلاعاتی درباره ی احزاب و جناح های سیاسی ایران امروز»، تهران، انتشارات گستره
۲۹. شجعی زهرا، ۱۳۷۲، «تخبگان سیاسی ایران از انقلاب مشروطیت تا انقلاب اسلامی: وزارت و وزیران در ایران: هیات وزیران ایران در عصر مشروطیت، مطالعه از نظر جامعه شناسی سیاسی»، انتشارات، سخن
۳۰. عالم، عبدالرحمن، ۱۳۸۲، «بنیادهای علم سیاست»، تهران، نشر نی
۳۱. غنی نژاد، موسی، ۱۳۷۷، «تجدد طلبی و توسعه در ایران معاصر»، انتشارات، نشر مرکز
۳۲. محمدی نژاد، حسن، ۱۳۵۵، «احزاب سیاسی»، تهران، انتشارات امیر کبیر
۳۳. ناظری، محمد رضا، ۱۳۸۲، «شناسنامه احزاب سیاسی»، قم، انتشارات پارسایان
۳۴. نقیب زاده، احمد، ۱۳۷۷، «نقش، رفتار و عملکرد احزاب در جوامع امروز»، فصلنامه اطلاعات سیاسی اقتصاد، شماره ۱۳۶
۳۵. نوزری، عزت الله، ۱۳۸۰، «تاریخ احزاب سیاسی در ایران»، انتشارات نوید شیراز
۳۶. ولی الله وحدانی نیا، ۱۳۹۸، بلاگ (<http://vvnia.blogfa.com>)

۳۷. هزاوه‌ائی، مرتضی، باوربان، فریده، ۱۳۹۷، «بازشناسی مهمترین اصول فکری-ایدئولوژیکی و بسترهای سیاسی-اجتماعی پیدایش جریان روشنفکری دینی در تاریخ معاصر ایران»، فصلنامه پژوهشهای سیاسی جهان اسلام، شماره سوم
۳۸. هانتینگتون، ساموئل، ۱۳۷۸، «برخورد تمدن‌ها و بازسازی نظم جهانی»، ناشر، دفتر پژوهشهای فرهنگی
۳۹. یوسفی اشکوری، حسن، ۱۳۷۶، «در تکاپوی آزادی»، انتشارات قلم، جلد